

Azərbaycan xalq çalğı alətləri üçün işləmələr

Respublikada konsert fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Televiziyası və Radiosu Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində Səid Rüstəmov adına Xalq çalğı alətləri orkestri, Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının nəzdində Fikrət Əmirov adına Azərbaycan Dövlət Xalq çalğı alətləri orkestri, həmçinin tədrislə əlaqədar olaraq, ali musiqi məktəblərində - Azərbaycan Milli Konservatoriyasında, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində, eləcə də musiqi kolleclərində və orta ixtisas musiqi məktəblərində fəaliyyət göstərən xalq çalğı alətləri orkestrləri mövcuddur.

X

alq çalğı alətləri orkestrinin repertuarını iki yerə ayıra bilərik: orkestr üçün işləmələr və orijinal əsərlər. Bunlar da öz növbəsində müxtəlif səciyyəvi cəhətlərinə, janr xüsusiyyətlərinə, ifaçılıq keyfiyyətlərinə görə bölünür. Xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmış və ya işlənmiş əsərlər ümumi əsaslara, alətləşdirmə və orkestrləşdirmə prinsiplərinə malikdir. Buna görə də həmin əsərlərin janrına və ya ifaçılıq xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə edilməsi məqsəda uyğundur.

İlk növbədə, xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarında Azərbaycan xalq mahnı və rəqslərinin orkestr üçün işləmələrini qeyd etməliyik. Lakin janr xüsusiyyətlərinə görə bunlar fərqlənirlər, yəni vokal və instrumental musiqi janrlarına aidirlər, bu səbəbdən də onların orkestrləşdirilmə prinsipləri müxtəlifdir.

Xalq mahnılarının orkestr üçün işləmələrindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu işləmələr müxtəlif

cür olur. Birincisi, xalq mahnısının vokal-instrumental şəkildə, yəni səs (solo) və orkestr müşayiəti ilə tərtibatından ibarətdir. Bu halda, vokal musiqi janrına aid olan xalq mahnısı öz janr xüsusiyyətlərini saxlayaraq, müğənni və xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiətilə ifa olunur, eyni zamanda, solistin partiyası tembrə onun səsinə yaxın alətlərdə unison üzrə orkestrdə təkrarlana bilər. Bu kimi nümunələrə çox rast gəlirik.

İkincisi, melodiyanın müəyyən bir alətə həvalə olunaraq, orkestr üçün işlənilməsindən ibarətdir. Burada da vokal melodiya tembrə insan səsinə yaxın olan alətlərə həvalə olunsada, bəzən alətlərin dialoqşəkilli səslənmələrinə, melodiyanın ikiləşməsinə də yer verilir. Bu halda instrumental janr xüsusiyyətləri özünü qabarıq göstərir.

Xalq rəqslərinin xalq çalğı alətləri orkestri üçün işləmələri də bu kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Instrumental musiqi janrlarına aid olan rəqslərin işlənilməsində əsasən melodiya saxlanılaraq, harmonik müşayiət fonu

yaradılır. Eyni zamanda, melodik xətdə ikiləşmələrə, sə-saltı polifonik ünsürlərə, bəzən çoxsəsli təbəqələşmələrə və s. yol verilir, harmonik pedal, harmonik fiqurasiya, kontrapunkt və bas səslər də orkestr fakturasında nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə ki, orkestrləşdirmədə orkestr fakturasının funksiyalarından yerli-yerində istifadə olunması aranjimançının - işləməni orkestr üçün tərtib edən, adətən bu işlə məşğul olan bəstəkarların, xalq çalğı alətləri orkestrlərinin dirijorlarının və konsertmeysterlərinin ustalığını nümayiş etdirməklə, əsərin səslənməsini zənginləşdirir və onu maraqlı edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi ənənəli professional musiqinin təsnif və rəng kimi janrlarının da vokal-instrumental və instrumental janr nümunələri kimi orkestr üçün işlənilməsi eyni prinsiplərə əsaslanır.

Xalq çalğı alətləri orkestrinin ilkin repertuarı üçün bəstəkarlar tərəfindən xalq mahnı və rəqslərinin işləmələri yaradılmağa başlanmışdır. Üzeyir Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Səid Rüstəmov, Qılman Salahov və başqaları bu sahədə səmərəli işləmişlər.

Şifahi ənənəli musiqi irsinə aid olan xalq mahnı və rəqslərinin orkestr üçün işlənilməsi onların nota yazılmasını da şərtləndirir. Bu baxımdan, bəstəkarlar ya özləri xalq mahnı və rəqslərini nota yazaraq işləyirlər, ya da artıq çap olunmuş not məcmuələrindən istifadə edirlər. Bu sahədə Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayevdən başlayaraq, bəstəkarlarımız səmərəli təcrübə qazanmışlar. Hətta xalq mahnı və rəqs melodiyları əsasında yeni əsərlərin yaradılmasını da bu təcrübənin uğurlu nəticəsi hesab etmək olar.

Şifahi ənənəli musiqi irsinə aid olan digər janrlar sırasında zərbi muğamların xalq çalğı alətləri orkestri üçün işlənilməsinə də göstərməliyik. Məlum olduğu kimi, zərbi muğam vokal-instrumental janrdır. Birhissəli kompozisiyaya malik olan zərbi muğamlar instrumental və vokal-instrumental epizodların növbələşməsinə əsaslanır: xanəndənin vokal improvizasiyası müşayiətin dəqiq ostinat ritmik fonunda səslənir; bu kimi vokal-instrumental epizodlar arasında instrumental rənglər variantlı şəkildə ifa olunur.

Xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiətilə zərbi muğamların ifa olunması prinsipi əsasən muğam üçlüyündə olduğu kimi saxlanılır. Xanəndə partiyası olduğu kimi qalır; tar, kamança və qavaldan ibarət ansambl partiyası əsasında isə orkestr partiturası tərtib olunur. Bu zaman hər bir alətin partiyası not yazısına alınır. Faktiki olaraq, burada zərbi muğama aid instrumental rənglər orkestrləşdirilir, xanəndənin müşayiəti zamanı harmonik fon saxlanılır.

Zərbi muğamların orkestrin müşayiətilə xanəndələrin ifasında səslənməsi geniş tətbiq olunur, məsələn "Heyratı", "Qarabağ şikəstəsi", "Simayi-Şəms", "Mənsuriyyə" və s. zərbi muğamlar xalq çalğı alətləri orkestrlərinin daimi repertuarındadır və orkestrin müşayiətilə müxtəlif müğənnilər tərəfindən ifa olunur.

Musiqi tarixində iz salmış ən maraqlı ifaçılıq təfsirlərindən biri kimi S.Rüstəmovun dirijorluğu ilə Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiəti altında xanəndələr Xan Şuşinski, Sara Qədimova və Şövkət Ələkbərovanın ifasında "Qarabağ şikəstəsi" zərbi muğamının səsləndirilməsini qeyd etmək istərdik. Həmin zərbi muğamın orkestr üçün işləməsi S.Rüstəmov məxsusdur. 1959-cu ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan incəsənəti ongunlüyündə təqdim olunan bu ifaçılıq təfsirinin lent yazısı Azərbaycan Teleradiosunun Qızıl Fondunda saxlanılır və mütəmadi olaraq ekranlarda nümayiş etdirilir.

Bu cür nümunələrə əsaslanaraq, zərbi muğamların orkestr üçün işləmələrinin yaradılması faydalıdır. Son dövrlərdə zərbi muğamların məhz xanəndə və muğam üçlüyü tərəfindən ifasına daha çox yer verildiyinə görə orkestr ifaçılığında bu janr nümunələrinin bir qədər arxa plana keçməsi müşahidə olunur.

Muğam dəstgahların orkestr üçün tərtibatını da xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik. S.Rüstəmovun orkestrləşdirməsində "Rast", "Şur", "Çahargah" və s. muğam dəstgahları xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarında yer almışdır. Muğam dəstgahlarının orkestr üçün tərtibatında janrın xüsusiyyətlərindən irəli gələrək, əsasən təsnif və rənglər orkestrləşdirilir; muğam şöbələrində isə əsasən xanəndənin tar və kamançanın müşayiətilə ifası saxlanılır.

Xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarında müəyyən yeri kamera-instrumental əsərlərin, məsələn, forte-piano əsərlərinin xalq çalğı alətləri orkestri üçün işləmələri tutur. Bu baxımdan xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərinin, məsələn, F.Şubertin "Vals", "Serenada", M.Musorqskinin "Köhnə qala" kimi pyeslərinin xalq çalğı alətləri üçün işləmələrini qeyd etmək olar. Bu kimi nümunələrin orkestrləşdirilməsi xüsusi hazırlıq və vər-dişlərlə bağlı olub, bəstəkarların üslubunun saxlanılmasına və əsərin ümumi əhval-ruhiyyəsinin qorunmasına həssas münasibət tələb edir. Bu təcrübədən simfonik orkestrləşdirmədə də istifadə olunur.

Daha bir cəhət vokal əsərlərin - bəstəkar mahnılarının və ariyaların xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiəti ilə oxunmasından ibarətdir. Məsələn, "Koroğlu" operasından Aşıq mahnısı və Nigarın ariyası, M.Maqomayevin "Nərgiz" operasından Nərgizin ariyası, F.Əmirovun "Sevil" operasından Balaşın ariyası, Sevilin ariyası və s. xalq çalğı alətləri orkestri üçün işlənilmişdir. Burada da təbii ki, vokal partiyası olduğu kimi saxlanılaraq, yalnız orkestr partiyası yenidən tərtib olunur.

Bəstəkar mahnılarına gəlincə, onların ifası ilə bağlı belə bir cəhət xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bəstəkar mahnıları adətən səs və fortepiano üçün yazılır. Onların orkestrləşdirilməsi və səsləndirilməsi yaradıcılıq məqsədindən irəli gələrək, ya bəstəkarın özü tərəfindən, ya da aranjimançılar tərəfindən işlənilib, müxtəlif ansambl və ya orkestrlərə təqdim edilir. Bu baxımdan, əlbəttə ki, xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiətilə ifa olunan mah-

nılar da özünəməxsus səslənmə keyfiyyətləri kəsb edir.

Orkestrin repertuarında Azərbaycan bəstəkarlarının müxtəlif illərə aid rəngarəng məzmunlu mahnıları və romansları yer almışdır. Ü.Hacıbəylinin "Sənsiz", "Sevgili canan", "Döyüşçülər marşı", "Qaragöz" mahnı və romanslarını qeyd etmək olar. S.Rüstəmovun, S.Ələsgərovun, H.Xanməmmədovun mahnılarının əksəriyyəti məhz xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiətilə ifa olunmuş və lentə yazılmış, radionun fonduna daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, orkestrin repertuarındakı bəstəkar mahnılarının siyahısı çox genişdir. Demək olar ki, bütün bəstəkarların mahnı yaradıcılığından nümunələr repertuarda təmsil olunmuşdur. Bir çox mahnıların eyni zamanda, solo alət və orkestr üçün işləmələri də ifaçılıq təcrübəsində geniş yayılmışdır. Bu halda melodik xətt adətən tar, kamança və ya balaban alətinə həvalə olunur.

Xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarında xüsusi yeri simfonik orkestr üçün əsərlərin köçürmələri təşkil edir. Orkestrin təşəkkülü dövründə geniş tətbiq olunan bu təcrübə sayəsində repertuar dünya musiqisinin klassik əsərləri ilə zənginləşmişdir. Simfonik əsərlərin xalq çalğı alətləri orkestri üçün köçürmələri bir ənənə halını alaraq, bu gün də davam etdirilir.

Buraya həm xarici ölkə bəstəkarlarının, həm də Azərbaycan bəstəkarlarının simfonik əsərləri daxildir. Eyni zamanda, opera əsərlərindən parçaları - orkestr epizodlarını və ariyaları, baletlərdən parçaları da bura aid edə bilərik, çünki həmin əsərlər də əsasən simfonik orkestr və solistlər üçün yazılır.

Bu baxımdan, xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarında yer almış xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərini: M.Qlinkanın "Ruslan və Lüdmila" operasından Uvertüra və "Çernomorun marşı", "İvan Susanin" operasından "Mazurka", "Valq-Fantaziya", "Kamarinskaya" simfonik fantaziya, P.Çaykovskinin "Qu gölü" baletindən süita, "Şelkuncik" baletindən "Güllər valsı", A.Borodin "Orta Asiyada" simfonik lövhəsi, C.Rossinin "Sevilya bərbəri" operasından Uvertüra, J.Bizenin "Karmen" operasından Uvertüra, C.Verdinin "Aida" operasından Marş, F.Şubertin "Hərbi marş", J.Bizenin "Karmen" operasının dördüncü pərdəsinə giriş və s. əsərləri qeyd edə bilərik. Bu, əlbəttə ki, tam siyahı deyil, lakin burada ən çox ifa olunan və daimi repertuarın əsasını təşkil edən əsərlərin adı göstərilir. Adı çəkilən simfonik əsərlərin xalq çalğı alətləri üçün köçürmələrinin əksəriyyəti bəstəkar-musiqişünas Z.Stelnikə məxsusdur. Repertuarın zənginləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu əsərlərin xalq çalğı alətləri orkestri üçün köçürmələri əsasən 1930-cu illərin sonuna aiddir və demək olar ki, bunlar müasir repertuarda da öz yerini tutmuşdur.

Azərbaycan bəstəkarlarının simfonik əsərlərinin, opera və baletlərdən parçaların: Ü.Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Koroğlu" operasından Uvertüra və rəqslərin, M.Maqomayevin "Şah İsmayıl" operasından mü-qəddimə və rəqsin, Ə.Bədəlbəylinin "Qız qalası", Q.Qa-

rayevin "Yeddi gözəl" və "İldırım yollarla" baletlərindən parçaların, F.Əmirovun "Şur" və "Kürd-Ovşarı" simfonik muğamlarının, S.Hacıbəyovun "Karvan" simfonik lövhəsinin xalq çalğı alətləri orkestri üçün işləmələri bu qəbildəndir.

Xatırladaq ki, Ü.Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operettasının partiturası bütünlüklə S.Rüstəmov tərəfindən xalq çalğı alətləri orkestri üçün işlənilmiş və 1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan incəsənəti dekadası zamanı həmin əsər S.Rüstəmovun rəhbərliyi altında səhnədə nümayiş etdirilmişdir.

Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, M.Maqomayevin "Radio-marşı", "Azərbaycan çöllərində" əsərləri simfonik orkestr üçün yazılmış və sonradan S.Rüstəmov tərəfindən xalq çalğı alətləri orkestri üçün işlənilmişdir. Buna baxmayaraq, artıq bu əsərlər orkestrin daimi repertuarında layiqli yer tutmuşdur. Xüsusilə "Radio-marşı"nın məhz xalq çalğı alətləri orkestrinin ifasında səsləndirilməsi Azərbaycan radiosunun özünəməxsus musiqi rəmzinə çevrilmişdir.

F.Əmirovun "Şur" və "Kürd-Ovşarı" simfonik muğamlarının xalq çalğı alətləri orkestri üçün işlənməsi də diqqətəlayiqdir. Burada bir tərəfdən muğamların obrazlı məzmunu, ifa tərz, kompozisiya quruluşu, melodik, ritmik xüsusiyyətləri və məqam əsası, digər tərəfdən isə simfonik musiqinin forma və ifadə vasitələri öz təcəssümünü tapmışdır.

F.Əmirov muğam dəstgahının ifasına xas olan əsas xüsusiyyəti, yəni improvizasiya səciiyyəli muğam şöbələrinin ciddi vəznli rəng və təsniflərlə ardıcılılaşması prosesini simfonik muğamlarda da həyata keçirmişdir. Muğam dəstgah kompozisiyası ənənəvi olaraq, müəyyən muğam şöbələrinin ardıcıl inkişaf mərhələlərini özündə cəmləşdirir. Məhz bu xüsusiyyət bəstəkarı dolğun, dramaturji inkişafa malik simfonik kompozisiya qurmaq imkanı vermişdir. F.Əmirovun simfonik muğamlarında əsaslandığı muğamların ənənəvi şöbələri saxlanılsa da, bəstəkar onları öz yozumunda təqdim etmiş və özünəməxsus kompozisiya yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin mənbədə xalq çalğı alətləri tərəfindən ifa olunan muğamların simfonik orkestrdə səslənməsi qeyri-adi bir təəssürat yaradır və bu halda bəstəkar müdaxiləsinə məruz qalan muğam yeni səslənmə və inkişaf xüsusiyyətləri kəsb edir. F.Əmirov belə bir üsuldən də istifadə edir ki, muğamın improvizasiyalı şöbələrini bir alətin solosuna, alətlər qrupuna və ya orkestrin unison səslənməsinə həvalə edir. Partitürada öz əksini tapmış metro-ritmik, temp dəyişiklikləri, frazirovkadakı strixlər, orkestr partiyalarına bəzən ornamental fiqurların daxil edilməsi muğamın improvizasiyalı üslubunun qabarıq göstərilməsi ilə bağlıdır. Muğam kompozisiyasının əsasını təşkil edən rəng və təsnif xarakterli dəqiq ölçülü hissələr isə olduqca rəngarəng orkestrləşdirmədə təqdim olunur.

Simfonik muğamın xalq çalğı alətləri orkestri üçün

işlənilməsi isə əks proses olsa da, öz üslubuna görə artıq ilkin mənbəyə - şifahi ənənə əsasında tar-kamança ifaçılığına deyil, müəyyən ölçü çərçivəsində notlaşdırılmış və işlənmiş simfonik versiyasına daha yaxındır. Nəzərə almaq lazımdır ki, muğam ifaçılığında istifadə olunan tar, kamança, qaval alətləri xalq çalğı alətləri orkestrinin də əsasını təşkil edir, lakin artıq orkestrdə onların ifaçılıq keyfiyyəti yeni çalarlar kəsb edir və ifaçılıq üslubu və bədii-texniki imkanları baxımından onlar simfonik orkestr alətlərinə xas olan ştrixləri əks etdirir.

"Şur" simfonik muğamının xalq çalğı alətləri orkestri üçün işlənməsi S.Rüstəmov adına Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin baş dirijoru Nəriman Əzimovun təfsirində özünəməxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, burada müəyyən hallarda F.Əmirovun simfonik alətlər vasitəsilə xalq çalğı alətlərini imitasiya etmək cəhdləri öz qarşılığını məhz xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibində tapır. Xalq çalğı alətləri üçün orkestrləşdirmədə əsərin tembr palitrasının zənginləşdirilməsinə, orkestrin koloritli funksiyasına çox böyük önəm verilmişdir. Bu təfsirdə həmin əsərin səs yazısı Azərbaycan Televiziyası və Radiosunun Fondunda saxlanılır.

F.Əmirovun "Kürd-Ovşarı" simfonik muğamına Azərbaycan Dövlət xalq çalğı alətləri orkestrinin baş dirijoru Ağaverdi Paşayev tərəfindən müraciət olunmuşdur. 2011-ci ildə keçirilən "Muğam aləmi" II beynəlxalq musiqi festivalında "Zərbi-muğamlardan mahnılara" adlı konsert proqramı çərçivəsində "Kürd-Ovşarı" simfonik muğamının və eyniadlı muğamın qovuşdurulmasından ibarət bir kompozisiya kimi işlənməmişdir. Bu kompozisiya simfonik əsərin xalq çalğı alətləri orkestri üçün köçürülməsi ilə yanaşı, xanəndə və muğam üçlüyünün ifasında muğam şöbələrinin və təsniflərin daxil edilməsi ilə əlamətdardır. Bunu uzun illər boyu paralel surətdə və qarşılıqlı

əlaqədə inkişaf edən milli musiqi sənətimizin iki dayaq sütununun - muğam sənəti və bəstəkar yaradıcılığının yeni müstəvidə uzlaşdırılması kimi qəbul etmək olar.

"Kürd-Ovşarı" kompozisiyasında solistlər - xanəndələr İlkin Əhmədov, Qoçaq Əsgərov, Vəfa Orucova, Səbuhi İbayev, tarzən Elçin Həşimov və kamançaçı El-nur Əhmədovun canlı ifaları "Kürd-Ovşarı" simfonik muğamının xalq çalğı alətləri orkestri tərəfindən səslənməsi ilə uzlaşdırılmışdır.

Partituranın dirijorluq təfsirində bir sıra ştrixlər orkestrin səslənməsinin milli tembr palitrasına yaxınlaşmasına yönəldilmişdir. Xalq çalğı alətləri ansamblının səslənməsini xatırladan duetlər, partituranın bir çox epizodlarında daxil olunan zərb alətlərinin yeni tembri, orkestr qruplarının və ayrı-ayrı xalq çalğı alətlərinin zərblili-vibrasiyalı imkanlarının göstərilməsi, musiqi fakturasının bəzən sıxlaşdırılması, bəzi hallarda isə genişləndirilməsi bu qəbildəndir.

Bununla da muğamın ilkin mənbədə və bəstəkar yaradıcılığındakı versiyaları canlandırılmış, bir növ, muğam xanəndə və bəstəkar təfsirində eyni vaxtda səsləndirilmişdir. Bu da muğam sənətinin və onun qədim kökləri üzərində yetişən və yüksək zirvələr fəth edən bəstəkar yaradıcılığının geniş üfüqlərini bir daha nümayiş etdirdi.

Beləliklə, xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarı müxtəlif xarakterli işləmələrlə zəngindir. Ayrı-ayrı bəstəkarlar tərəfindən tərtib olunmuş bu işləmələr əsasən şifahi ənənəli musiqi nümunələrini, yerli və xarici bəstəkarların klassik əsərlərini əhatə edir.

● Mehriban QASIMOVA,
ADMİU-nun müəllimi

Ədəbiyyat

1. O.S.Quliyev. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri. B. "İşıq" - 1988.
2. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmış əsərlərə həsr olunmuş plenumun materialı. "Musiqi dünyası" jurnalı - 2004, № 1-2.
3. Xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərlərə həsr olunmuş plenumun materialı. "Musiqi dünyası" jurnalı - 2007, № 1-2.

Резюме

В статье рассматривается репертуар оркестра азербайджанских народных инструментов, состоящий из оригинальных композиторских произведений, а также обработок и переложений. Автор характеризует обработки и переложения для оркестра народных инструментов: обработок народных песен и танцев, симфонические произведения зарубежных и азербайджанских композиторов.

Ключевые слова: оркестр, обработки, переложения, репертуар, народные инструменты.

Summary

The article deals with the Orchestra's repertoire of Azerbaijani national instruments, consisting of original works of composers, as well as treatments and transcriptions. The author describes the process and arrangements for orchestra of national instruments: processing of folk songs and dances, symphonies of foreign and Azerbaijani composers.

Keywords: orchestra, processing, arrangements, repertoire, national instruments.